

UOT 37:372.8

Aynur Famil qızı Paşayeva
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
şöbə müdiri
filologiya elmləri doktoru, dosent
<https://orcid.org/0000-0001-9448-3928>
E-mail: aynurfamilgizi@gmail.com
[https://doi.org/10.69682/arti.2025.92\(6\).272-277](https://doi.org/10.69682/arti.2025.92(6).272-277)

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ ƏLİFBANIN ROLU

Aynur Famil Pashayeva
head of the Department at the
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,
doctor of philological sciences, associate professor

THE ROLE OF THE ALPHABET IN THE FORMATION OF THE AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE

Айнур Фамиль гызы Пашаева
заведующая отделом
Института Образования Азербайджанской Республики
доктор филологических наук, доцент

РОЛЬ АЛФАВИТА В ФОРМИРОВАНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündə əlifbanın rolu araşdırılır. Tədqiqat zamanı ərəb əlifbasının fonetik və qrafik baxımdan Azərbaycan ədəbi dili üçün uyğun olmadığı göstərilir və bu uyğunsuzluğun orta əsrlərdən XX əsrə qədər orfoqrafik sabitsizlik, tələffüz-yazı fərqləri və dilin normallaşma prosesində ləngimələr yaratdığını əsaslandırılır. Tarixi mənbələr və mütəxəssis rəyləri əsasında göstərilir ki, yazılı abidələrdəki imla pərakəndəliyi həm katiblərin fərdi yanaşmaları, həm də normalaşdırma axtarışları ilə bağlı olmuşdur. Məqalədə ərəb əlifbasının islahına dair maarifçi ziyalıların təşəbbüsləri, eləcə də latın qrafikasına keçid prosesinin ictimai və siyasi aspektləri də təhlil edilir. Nəticə olaraq, əlifba dəyişikliklərinin yalnız texniki deyil, həm də dilin inkişafı və milli kimliyin formalaşması baxımından strateji əhəmiyyət daşıdığı vurğulanır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, ədəbi dil, əlifba, təşəkkül dövrü, orfoqrafiya, fonetik norma, dil siyasəti*

Abstract. This article explores the role of the alphabet in the formation of the Azerbaijani literary language. The study demonstrates that the Arabic script was phonetically and graphically inadequate for the Azerbaijani language, leading to orthographic instability, discrepancies between pronunciation and writing, and delays in the language normalization process from the medieval period to the 20th century. Based on historical sources and expert opinions, it is shown that the inconsistencies in spelling found in written monuments were associated both with individual approaches of scribes and their efforts toward standardization. The article also examines the reformist initiatives of Enlightenment-era intellectuals regarding the Arabic script and analyzes the socio-political dimensions of the transition to the Latin alphabet. The study concludes that changes in the writing system are not merely technical adjustments but also strategic factors in language development and the construction of national identity.

Keywords: *Azerbaijan, literary language, alphabet, formation period, orthography, phonetic norm, language policy*

Аннотация. В статье исследуется роль алфавита в формировании азербайджанского литературного языка. В процессе анализа обосновано, что арабский алфавит был фонетически и графически неадекватен для азербайджанского языка, что обусловило орфографическую нестабильность, расхождения между произношением и письмом, а также замедление процессов нормализации языка с периода средневековья до XX века. На основе исторических источников и мнений специалистов показано, что орфографическая разнородность письменных памятников была связана как с индивидуальным подходом писцов, так и с их стремлением к нормотворчеству. В статье также рассматриваются просветительские инициативы по реформированию арабского алфавита и общественно-политические аспекты перехода на латинскую графику. В заключение подчеркивается, что смена алфавита представляет собой не только технический процесс, но и стратегический фактор в развитии языка и формировании национальной идентичности.

Ключевые слова: *Азербайджан, литературный язык, алфавит, период становления, орфография, фонетическая норма, языковая политика*

Orfoqrafiya məsələsi əlifba ilə sıx bağlı olduğundan, ədəbi dilin yazı qaydaları həmin dövr üçün o dilin istifadə olunan əlifba sisteminə çox asılıdır. Azərbaycan yazılı ədəbi dili təşəkkülə başladığı dövrdən təxminən min illiklər boyu bir müddətdə ərəb əlifbasından istifadə etmişdir və ərəb əlifbasının Azərbaycan dili üçün nöqsanlı olması uzun müddət ədəbi dilimizin dəqiq, düzgün, sabit orfoqrafiya qaydalarının düzəlməsinə, onun prinsiplərinin hazırlanmasına çətinliklər törətmişdir. Belə ki, bu əlifba dilimizdə işlənən sözlərin, xüsusilə ərəb və fars sözlərinin yazılışını aldığı dillərin orfoqrafiyasında olduğu kimi saxlanmasına səbəb olmuşdur. Bu da dilin bütün inkişaf dövrlərində sözlərin deyilişi və yazılışı arasında böyük fərq doğurmuş, Azərbaycan ədəbi dilində düzgün yazmaq və oxumaq bacarığını xeyli çətinləşdirmişdir. Ərəb əlifbasının yazılı dilimizdə yaratdığı uyğunsuzluq, qarışıqlıq ingilis dilinin orfoqrafiyasına toxunan F. Engelsin qeydləri ilə nisbətən üst-üstə düşür: *“Oxunmasının həqiqi məharət olmasına və ancaq uzun müddətdən sonra öyrənilməsi mümkün olmasına səbəb olan ingiliscənin qarışıq orfoqrafiyası nəzərə alınarsa, fəhlə sinfinin avamlığı çox təbii görünür. Mükəmməl yazmağı ancaq az adamlar bacarır, orfoqrafiya cəhətcə düzgün yazmağı isə hətta bir çox təhsilli adamlar bacarmırlar”* [4, s. 19].

Tədqiqatçı alimlər arasında belə bir fikir formalaşmış ki, ümumiyyətlə orta əsrlərdə yazılan Azərbaycan yazılı abidələrinin dilinə məxsus əsas səciyyəvi əlamət imla sabitsizliyidir [8, s.13]. Bu sabitsizliyin yaranma səbəbində hardasa katiblərin “sərbəst”liyini görmək olar, belə ki, əgər əlyazmada orfoqrafik ardıcılıq gözlənilmirsə və pozulursa, bu həmin əlyazmanı yazan katibin özbaşınalığının göstəricisi kimi izah

edilə bilər [10, s.35]. Etiraf edək ki, müxtəlif katiblər tərəfindən əlyazmalar yazılarkən, bir tərəfdən həmin dövr üçün sabit sayılan orfoqrafiya normaları izlənməyib pozulurdusa, digər tərəfdən, onların üzünü köçürdüləri əlyazma nüsxələri də sabit deyildir, yəni müxtəlif səbəblərdən eyni sözü fərqli şəkillərdə yazıya almaqla vahid prinsipdən uzaqlaşmışdılar. Bu yanaşma ənənəvi xarakter almışdır. Maraqlıdır ki, ərəb və fars sözlərinin yazılışında biz bu cür orfoqrafik sabitsizliyi müşahidə etmirik, yalnız türk mənşəli sözlərin yazılışında və morfoloji quruluşunda özünü əks elətdirir. Bu da həmin dövəndə canlı xalq dilinə – türk dilinə nisbətən, hər iki dilin – ərəb və fars dilinin mədrəsələrdə bir fənn kimi tədrisindən irəli gəlirdi və nəticə olaraq dövrün ədəbi dilinin imla qaydalarına dəyişiklik edirdi. Yazının nitq təkamülünə təsirini məşhur çex alimi Ç. Loukotka belə izah edirdi: *“Nitqin təkamülündə müvafiq tərzdə yazı da dəyişir. Bunlardan biri digərinə uyğunlaşır, onların arasında qarşılıqlı əlaqələr formalaşır. Bəzən şifahi nitqin, yəni onun fonemlərinin təsiri altında yazılı ifadə forması dəyişir. Burada biz imla qaydalarındakı dəyişiklikləri nəzərdə tuturuq. Yaxud, əksinə: yazılı nitqin təsiri ilə tez-tez xalq nitqinin formaları dəyişir, bu zaman biz yazılı nitqin həyatda tətbiq edilməsindən və ya arxaizmlərin saxlanmasından danışırıq. Bir çox hallarda bu iki təsir paralel olur, bəzən onlardan hər biri müstəqil şəkildə təzahür edir, lakin həmişə həm bu, həm də digəri özünü göstərir. Bu və ya digər xalqlarda müşahidə olunan imla qaydalarının sadələşdirilməsi cəhdlərini də elə bununla izah etmək olar”*. Tədqiqatçı alimin fikrincə, imla qaydalarının sadələşdirilməsi elə orfoepiya ilə orfoqrafiyanın normalaşdırılması deməkdir, yəni şifahi nitqlə onun süni, sabit olma-

yan yazılı forması arasındakı qarşılıqlı uyğunlaşdırma cəhdidir və *“belə uyğunlaşdırma fasiləsiz həyata keçirilməlidir, çünki belə edilməsə, yazılı nitq quruyub qalar və müəyyən zamandan sonra xalq üçün tamamilə anlaşılmaz ola bilər”* [13, s. 16]. Müşahidələrimiz göstərir ki, orta əsr Azərbaycan-türk yazılı abidələrində tez-tez qarşımıza çıxan imla səhvləri, orfoqrafik yayınmalar mövcud problemlərlə əlaqədar olaraq Ç. Loukotkanın fikri ilə müəyyən dərəcədə səsləşmiş olur. Fikrimizcə, müxtəlif dövrlərdə ərəb əlifbası ilə yazılan əlyazma mətnlərində rast gəlinən bu cür imla pərakəndəliyi, ola bilsin ki, mətni köçürən katiblərin fərdi yanaşmaları ilə bərabər, həm də onların norma axtarışları kimi də dəyərləndirilə bilər. Alim və ədiblər kimi onların əsərlərinin üzünü köçürdən katiblər də norma haqqında heç də az düşünməmişlər. Ancaq *“yazıda daha çox mühafizəkarlığa yer verilməsi normalaşdırmada tərəddüdlərin üstünlük təşkil etməsinə səbəb olurdu”* [2, s. 146] və bu məsələyə haqlı yanaşan E.A. Qrunina hesab edirdi ki, yazı normalarının mühafizəkarlığı ucbatından orta əsrlərə aid nitq sahəsindəki bəzi formaların ədəbi dilə nüfuz etməsi gecikdirilirdi [11, s. 113]. Bütövlükdə ümumən orta əsr Azərbaycan ədəbi dilində fonetik normanın ləngiməsinin əsas səbəblərindən biri məhz *“ərəb qrafik sistemi ilə milli fonografik sistemimiz arasında qeyri-uyğunluqların olması ilə bağlıdır”* [11, s. 113] və mövcud vəziyyət, imla sabitsizliyi qismən dolaşıqlığa meydan açdı. Bu dolaşıqlıq ondan yaranırdı ki, bir çox alimlər yazını canlı danışq dili ilə paralel araşdırsalar da, onu ayrıca öyrənmirlər. Belə ki, yazılı abidələrin dilində təsadüf edilən *“xatın”* خاتون, *“özün”* اوزى, urdu اوردی, yazıya يازويه deyildiyi halda yazıda fərqli fonetik şəkillərini müşahidə edirik. Göründüyü kimi, burda verilən nümunələr canlı danışq dilinin, əski yazı ilə verilən variantlar isə normalaşdırılmış yazılı ədəbi dilin vahididir. Yazı ilə tələffüz arasındakı bu fərqlilik çox vaxt yazıda ənənənin qorunması ilə izah olunur və *“yazıda belə bir ənənə davam edirdisə, deməli həmin dövrdə elə nitq mədəniyyətini özündə əks etdirmişdir, müasir tədqiqatçının da vəzifəsi bu normalaşdırılmış nitq mədəniyyətini yazıda həkk olunmuş şəkildə bərpa etməkdən ibarətdir”* və L.P. Şerbanın qeyd etdiyi kimi, əksər hallarda əcdadlarımız nahaqdan belə yazmamışlar, hətta, yazdıqları formalarda tələffüz edirmişlər. *“Düz-*

dür, bu həmişə belə olmur, ancaq çox vaxt köhnə dilin inikasıdır” [2, s. 147].

Bütün tarixi mərhələlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik norması üçün ümumtürk xüsusiyyətləri əsas götürülmüş və ədəbi dilin norma sistemində gedən milliləşmə prosesi həmin xüsusiyyətləri möhkəmləndirərək daha da funksionlaşdırmışdır. Belə ki, *“Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunda türk dilləri prototipinin fonetik xüsusiyyətləri başqa türk dillərində olduğu kimi yaşamaqda və mürəkkəb sövti hadisələr və xüsusiyyətlər qammasında aydın surətdə hiss edilməkdədir”* [12, s. 54]. Orta əsrlərdən başlayaraq milliləşmə prosesi prinsip etibarilə şifahi ədəbi dilin yazılı ədəbi dilə təsirini gücləndirdikcə fonetik norma sürətlə canlı xalq danışq dilinə yaxınlaşmağa başlayır. Bu da ədəbi dilin fonetik normasında milliləşmə istiqamətində gedən inkişafı izləməyə çətinlik törədir, hətta mənbələrin orfoqrafiyasında bir sıra problemlərin [saitlərin adekvat ifadəsinin mümkünsüzlüyü, yaxud, eyni bir hərflə müxtəlif səslərin ifadə edilməsi, hər bir hərfin yazıda üç formada – söz əvvəlində, söz ortasında və söz sonunda yazılışı, bir səsin bir neçə işarəsinin varlığı və s. meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu problemin çıxış yolunu N. Cəfərov fonografik şərh imkanından istifadə etməklə müəyyən qədər aradan qaldırmaq olduğunu vurğulayırdı və belə şərh edirdi ki, *“Fonografik şərh dedikdə fonem-qrafem münasibətlərində dialektik baxımdan yanaşmaq, fonemlə qrafemin tarixən şərtlənən əlaqələrini analitik qaydada hər birinin özünəməxsus funksiyalarını nəzərə almaqla təhlil etmək başa düşülür”* [5, s. 51].

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində fonetik norma üçün mühüm əlamət bütün dövrlərdə olduğu kim katiblər tərəfindən bir sözün iki və daha artıq qrafik şəkillərdə yazıldığı müşahidə olunmaqdadır: *Qamı, qəmu, xamu, xəmi, hamı; kibi, kimi, biki*. Bu qrafik variantlar Rövşənin dilində bilərəkdən istifadə edilərək sözlərin istər-istəməz bu məsələ ilə bağlı suallar meydana çıxır: o dövrün savadlı katibi olan Kişvəri öz avtoqraf divanında nə üçün eyni sözləri müxtəlif qrafik şəkillərdə yazmışdır? Yaxud, bunu həmin dövrdəki orfoqrafik sabitsizliklə əlaqələndirmək nə dərəcədə doğrudur? Fikrimizi konkret olaraq birbaşa XIII-XVIII əsrlərə aid yazılı mənbələrimiz üzərində ümumiləşdirsək, belə izah etmək olar ki, orta əsr yazılı mətnləri-

nin səciyyəvi xüsusiyyəti sırasında müşahidə olunan orfoqrafik imla sabitsizliklə yanaşı, həmçinin, eyni sözlərin müxtəlif şəkillərdə yazılması istər *“müxtəlif türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı şivələrində fərqli şəkildə tələffüz olunmasını göstərmək niyyətindən irəli gəlmişdir”* [9, s. 77]. Xalq danışığı dili ilə ədəbi dilin variantlarının belə növbələşməsi nəticəsində yaranan sözlərin yazı və danışığı normalarının müxtəlifliyinə toxunan akademik T. Hacıyevin hesab edir ki, *“bizdə vaxtilə qədimə gedən ümumi ədəbi türkcənin üstündə duran sərt ədəbi dil norması olmuş, yerli danışığı zaman-zaman, tədricən oraya daxil edilmişdir”* [6, s. 202].

Göründüyü kimi, bütün bu problemlərin nəticəsi olaraq, yazılı ədəbi dilimizin əmələ gəldiyi və formalaşdığı dövrdən başlayaraq XX əsrin 30-cu illərinə qədər ərəb əlifbası Azərbaycan dilinin yazısında, orfoqrafiyasında uyğunsuzluqlar əmələ gətirmiş, ədəbi dilin inkişafına, xalq dilinə yaxınlaşmasına müəyyən əngəllər törətmiş, dilin fonetik xüsusiyyətlərini tam əks etdirə bilməmiş və ədəbi dilin inkişafına mane olmuşdur. Bu da dilin, xüsusilə, ədəbi dilin inkişafında əlifbanın nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunun əyani göstəricisidir. Hətta ərəb əlifbasının qüsurlu və çətin olduğundan şikayətlənən F. Engels 1853-cü ildə K. Marksa məktub yazaraq onu pisləmiş və tənqid etmişdir: *“Bütün 6 hərfi tamamilə bir şəkildə olan və sait hərfləri olmayan lənətlənmiş ərəb əlifbası olmasa idi, mən 48 saatın içərisində bütün qrammatikanı öyrənərdim”* [3, s. 8]. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində də müxtəlif dövrlərdə ədiblər tərəfindən ərəb əlifbası dəfələrlə tənqid edilmiş, Azərbaycan dilinə yaramadığı, nöqsanlı olduğunu göstərilmiş, ərəb əlifbasının yazıdan uyğunsuzluğundan şikayətlənmişlər. Məsələn; XVI əsrdə bu uyğunsuzluqdan şikayət edən M. Füzulinin ideyasının davamını XIX əsrin ortalarında M.F. Axundov ərəb əlifbasının yazıdan çıxarılması və fonetik prinsipli əlifba ilə əvəz edilməsi sahəsində bir sıra təşəbbüslər irəli sürmüşdür. “Əkinçi” qəzeti də M.F. Axundovun əlifba haqqında fikirlərini müdafiə etmiş, dövrü mətbu orqanlarında müzakirəyə çıxarılmışdır. Lakin əlifba haqqında bu fikir və təşəbbüslər nəticəsiz qalmış, o dövrlük ictimai-siyasi mühit əlifba islahatı aparmasına, dilimizin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun yeni əlifba yaradılmasına mane olmuş, ərəb əlifbası yazıda yenə də saxlanılmışdır.

Ümumiyyətlə, ərəb əlifbasının əleyhinə yazılan məqalə və digər materiallarda göstərilən nöqsanlar bütün dövrlərdə eyni mənzərə müşahidə olunur, pərakəndəliyə meydan açan bir sıra nöqsanları ilə diqqəti cəlb edir, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi haqqında mövqelər möhkəmlənirdi. Belə ki, Azərbaycanda XIX əsrin sonlarında M.F. Axundzadə ilə başlayan ərəb əlifbasının islah edilməsi, yeni əlifbanın (latın) qəbulu kimi məsələlər XX əsrin əvvəllərində də aktuallığını saxlamaqda idi. Ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid məsələləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönməsində də çox qızgın şəkildə müzakirə olunurdu. Bu dövrdə Azərbaycanda ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçilməsi prosesi çox geniş vüsət almaqda idi. Yeni əlifbaya keçidlə bağlı vətənpərvər ziyalı Fərhad Ağazadənin fikirləri maraq doğurur, mətbu orqanlarda tez-tez əlifba ilə bağlı məlumatlar verir, təklif olunan əlifba layihələri haqqında maarifləndirici çıxışlar edir, demək olar ki, əlifba məsələsini daim mətbuatın diqqət mərkəzində saxlayırdı.

“Nə üçün getdikcə ərəb əlifbasının meydanı daralır?”, yaxud “Nə üçün hər iki əlifba finikiya-yəhudi əlifbasından yarandığı halda ərəb əlifbası tənəzzül, latın əlifbası tərəqqi edir?” sualına cavab axtaran F. Ağazadə ərəb əlifbasının qüsurlarını (و “vav”- hərfi 5 səs – v, o, ö, u, ü səslərini ifadə etməsi; ا “əlif”-in 10 vəzifəsi var, ی “yə”- hərfi – y, i, ı, ı, ı, ı, ı, ı, ı, ı “ha”- hərfi – h, ə, a səslərinin yerində işlənməsi; ط ta, ص sad hərflərinin, ت te, س sin hərflərinin həmcins səs olduğundan hansının nə vaxt yazılması və s.) bir-bir sayaraq latın əlifbasının üstünlüyünü elmi əsaslarla vurğulayır: *“Latın əlifbasına tərcih ona görə verilmişdir ki, o yer üzündəki əlifbaların ən mükəmməlidir”*. Sonra müəllif latın əlifbasına keçid prosesində Azərbaycan məkanının darlığı məsələsinə gəldikdə isə qeyd edir ki, *“azərbaycanlılar 50 illik milli teatra malikdir; digər türk millətlərindən qabaq Qurani tərcümə edib, 15 illik milli operası var, Dərişünunu yaratmışlar və latın hürufatının birinci tərəfdarı Azərbaycan olmuşdur. Bu məsələnin 65 illik tarixi var. Sonda məsələnin inqilab və ya təkamül yolu ilə həll edilməsi barədə fikirlər yürüdü və bu nəticəyə gəlir ki, mədəni işlərin ən qısa yolu inqilab yoludur. Arzu edirik ki, vətənimiz Azərbaycanda tərtib etdiyimiz əlifbanı inqilab yolu ilə qəbul etdirə idilər ki, bundan başqa və gödək yolumuz bu qədər”* (14).

Artıq əlifba məsələsinin kifayət qədər cəmiyyətdə müzakirə obyektinə çevrilir və 1919-cu il martın 21-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası “Ərəb əlifbası islahatı üzrə komissiyanın yaradılması haqqında” qərar qəbul edilir, Xudadat bəy Məlikaslanovla birlikdə əlifba islahatı ilə bağlı xüsusi komissiyanın yaradılması xalq maarifi nazirinə həvalə edilir. Bu qərara uyğun olaraq xüsusi komissiya yaradılır və hökumət tərəfindən yaradılan komissiyaya 3 layihə daxil olur (bunlardan biri Abdulla bəy Əfəndizadənin, digəri Məhəmməd ağa Şahtaxtının və üçüncüsü Abdulla Tağızadə ilə Mir Əbdüləziz Seyidovun birlikdə təqdim etdikləri layihələr idi). Uzun müddət davam edən müzakirələrdən sonra Abdulla bəy Əfəndizadənin layihəsi qəbul edilir və onun “Son türk əlifbası” adı ilə çapına icazə verilir. Layihənin ölkə miqyasında tətbiq edilməsi üçün parlamentə müraciət edilir. Lakin bu məsələnin parlamentdə müzakirəsinə imkan olmur və 1920-ci il aprelın 28-də Azərbaycanda hakimiyyət çevrilişi baş verir, layihə tətbiq olunmur (7).

Azərbaycan dilinin sonrakı inkişaf dövrlərində əlifba məsələsi aktuallığını saxlasa da, müxtəlif illərdə ərəb, latın və kiril qrafikalı əlifbalardan istifadə olunmuşdur. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası yenidən müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli ideologiyanın əsasını təşkil edən dil və əlifba məsələsi geniş müzakirəyə çıxarıldı və Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının 25 dekabr 1991-ci ildə qüvvəyə minən "Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında" qanununa əsasən ölkəmiz rəsmi olaraq latın qrafikalı əlifbaya keçdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi dönməndə Azərbaycan dili və Azərbaycan əlifbası məsələsi daim diqqət mərkəzində saxlanmış, yüksək həssaslıqla “azərbaycançılıq” ideologiyasının əsasını təşkil etmişdir. Bu sahədə verilən hər bir qərarla Azərbaycan dilinin milli-mənəvi və siyasi-hüquqi statusunun bərpası istiqamətində atılan mühüm addımlardan biri kimi onun tarixi inkişaf mərhələləri, eləcə də müstəqil dövlətin əsas atributlarından biri kimi rolu və funksiyaları xüsusi vurğulanmış, əvvəlki on illik dövrdə dilin tətbiqi vəziyyəti ətraflı şəkildə təhlil olunmuşdur. Bu prosesdə mövcud çətinliklər və nöqsanlar da müəyyənləşdirilərək onların aradan qaldırılması üçün zəruri tapşırıqlar verilmişdir. Bildirilir ki, müstəqillik əldə

olunduqdan sonra formalaşan yeni tarixi şərait xalqımızın qlobal yazı sisteminə inteqrasiyasına şərait yaratmış və latın qrafikalı əlifbanın bərpasını zərurətə çevirmişdir. Bu amil öz növbəsində dil haqqında qanunun və digər normativ sənədlərin qəbulu prosesini sürətləndirmişdir. Yeni əlifba layihəsinin hazırlanması və Azərbaycan dili haqqında qanunun tərtibi ilə yanaşı, latın qrafikasına keçid, dilin daha geniş və fəal şəkildə işlədilməsi, ictimai və digər funksiyalarının genişləndirilməsi istiqamətində də ciddi addımlar atılmışdır.

2001-ci il 18 iyun tarixli “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Prezident Fərmanında digər strateji məsələlərlə yanaşı, Azərbaycan dilçiliyində müşahidə olunan durğunluğun aradan qaldırılması və bu sahədəki mövcud problemlərin sistemli şəkildə həllinə yönəlmiş kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Fərmanda həmçinin latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid prosesinin yekunlaşdırılması tapşırılmış və bu prosesdə Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən tarixilik prinsipi ilə real ictimai-siyasi şərtlər əsas götürülmüşdür. Latın qrafikasına əsaslanan əlifbaya keçid həm beynəlxalq kommunikasiyaya inteqrasiyanı sürətləndirmək, həm də yazı sisteminin modernləşdirilməsini təmin etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu xüsusda qeyd edilən fərmanın qəbul edilməsi yeni əlifbanın tətbiqi zamanı üzə çıxan institusional və praktik problemlərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynamışdır.

Fərmana uyğun olaraq, təxminən on illik keçid dövründən sonra 2001-ci ilin avqust ayından etibarən ölkədə latın qrafikalı əlifbaya tam keçid təmin olunmuşdur. Yeni əlifbanın tətbiqi təkcə texniki dəyişiklik deyil, həm də Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında və yazı mədəniyyətinin inkişaf tarixində əlamətdar mərhələ kimi dəyərləndirilmişdir. Məhz bu səbəbdən, Prezidentin müvafiq qərarı ilə hər il avqustun 1-i Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü kimi qeyd edilməyə başlanmışdır. Fərmanın tarixi əhəmiyyəti ondadır ki, o, dövlətin bütün idarəetmə strukturlarını səfərbər etmiş, uzunmüddətli tərəddüdlərə son qoyaraq əlifba islahatını milli dövlətçiliyin siyasi və ideoloji maraqları kontekstində uğurla yekunlaşdırmışdır.

Nəticə olaraq, bu uğurlu siyasətin məntiqi davamı kimi 2001-ci il 9 avqust tarixində

Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” əlavə Fərman imzalanmış və beləliklə, əlifba islahatı həm hüquqi, həm də simvolik mənə daşıyan bir mərhələyə çatdırılmışdır.

Problemin aktuallığı. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül və inkişaf mərhələləri ilə əlifba dəyişiklikləri arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqə dil tarixinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Tarixən istifadə olunmuş müxtəlif qrafik sistemlər – ərəb, latın və kiril əlifbaları dilin fonetik strukturuna, orfoqrafik norma sisteminə və ümumilikdə yazılı ədəbi dilə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu təsir xüsusilə ərəb əlifbasının fonetik cəhətdən Azərbaycan dili ilə uyğunsuzluğu fonunda daha da qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Müasir mərhələdə dilin standartlaşdırılması, yazı mədəniyyətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi fonunda əlifba məsələsinin tarixi-funksional aspektdən yenidən elmi təhlilinə ehtiyac vardır. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və milli identiklik kimi çağdaş ictimai-siyasi çağırışlar kontekstində bu problemin aktuallığı daha da artmışdır.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi, əlifba ilə fonetik norma və orfoqrafik sabitlik arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələrin ilk dəfə olaraq tarixi mənbələr və konkret dil faktları əsasında kompleks şəkildə araşdırılması ilə şərtlənir. Ərəb əlifbasının tətbiqi dövründə müşahidə olunan orfo-

qrafik qeyri-sabitliyin yalnız texniki və ya təsadüfi amillərlə deyil, həm də katiblərin norma axtarışları və fərdi yazı praktikaları ilə əlaqələndirilməsi bu problemin yeni baxış bucağından təhlilinə şərait yaradır. Eyni zamanda, yazılı və şifahi dil münasibətlərinin qarşılıqlı təsiri, fonetik xüsusiyyətlərin əlifba vasitəsilə ifadə olunmasında baş verən çətinliklər və bu çətinliklərin dilin norma sistemində yaratdığı ziddiyyətlər konseptual olaraq araşdırılır. Əlifba islahatlarının ideoloji, siyasi və mədəni kontekstdə təhlili isə mövzuya interdisiplinar yanaşma imkanlarını genişləndirir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan dili üzrə fonetika, orfoqrafiya və ədəbi dil tarixi sahələrində aparılan elmi araşdırmalar, normativ sənədlərin hazırlanması və dil tədrisi üçün mühüm metodoloji baza təşkil edir. Əlifba dəyişikliklərinin yazılı abidələrdəki qrafik qeyri-sabitliklər və fonetik uyğunsuzluqlarla bağlı yaratdığı problemlərin elmi əsaslarla izahı, həm transliterasiya və transkripsiya metodikasının təkmilləşdirilməsinə, həm də qədim mətnlərin müasir oxucu üçün anlaşılqı təqdiminə töhfə verə bilər. Bununla yanaşı, dilin inkişafında əlifbanın strateji rolu məsələsinin kompleks şəkildə araşdırılması, dövlət dil siyasətində, yazı mədəniyyətinin qorunmasında və milli-mənəvi identikliyin möhkəmləndirilməsində praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva Q. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norma demokratizmi: monoqrafiya (yenidən işlənmiş təkrar nəşr). – Bakı: Elm və təhsil, –2019.
2. Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiya məsələləri. – Bakı: Nurlan, –2002.
3. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (sovet dövrü). – Bakı: Elm, –1982.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [Üç cildə]. Bakı: SSR Elmlər Akademiyasının nəşri, Qədim dövrdən XVIII əsrə qədər, c.1. –1960.
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. – Bakı: Maarif, –1982.
6. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi [iki hissədə]. – Bakı: Elm, –2012.
7. İbrahimov E. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil və əlifba qərarları. <https://www.anl.az/down/meqale/525/2018/may/591791.htm>
8. Nağıyev M.Z. XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri (tekstoloji tədqiqi, tərcümə və dil xüsusiyyətləri). – Bakı, 1994.
9. Nağısoylu M.Z. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”. – Bakı: Nurlan, –2003.
10. Воеводский, И.Н. Палеография иудейско-итальянских текстов. Письменные памятники Востока // – Москва: Историко-филологические исследования, –1987.
11. Грунина, Э.А. О языке ранних турецких хроник. -Москва: Средневековый Восток. История. Культура. Источниковедение, –1980.
12. Лайонз, Дж. Введение в теоретическую лингвистику. –Москва: Прогресс, –1978.
13. Лоукотка Ч. Развитие письма. –Москва, 1950.
14. <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Humanitar%20%202012%20%202/5-12.pdf>

Redaksiyaya daxil olub: 08.10.2025